

QIRIMTATAR TİLİNDE YAPMA SÖZLERİNİN SEMANTİK ÖZELLİKLERİ

Seydametova Nariye*

Özet

Kırım Tatar Türkçesinin sistemli olarak öğrenilmesi meselesi Tatar dilcilerinin önemli problemlerinden biridir. Kırım Tatarcasında söz yapmanın esasları, türetme morfeplerinin düzeni, anlamları ve özellikleri yeterince belirlenmemiştir. Oysa ki türemiş sözcükler arasındaki semantik ilişkilerin ortaya çıkarılması büyük önem taşımaktadır. Burada bu ilişkiler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Tatarcası, Türemiş Sözler, Semantik İlişkiler.

The Semantic Properties of Multiplied Words in Crimean Tatar Language Abstract

The problem of learning Crimean Tatar Turkish in a systematic way is one of the important problems of Tatar linguists. In Crimean Tatar language, the main nuances of creating word, the system, meaning and properties of multiplying morphemes are not given briefly. Nonetheless, the evolution of semantic relations between multiplied words is an important issue. This paper will mention about these relations.

Key Words : Crimean Tatar Language, Multiplied Words, Semantic Relations

Qırımtatar tilini sistema tarzında öğrenüv meselesi qırımtatar tilşinaslığınıñ esas problemlerden biridir. Qırımtatar tilinde söz yapıluvı meseleleri asla da öğrenilmegen, söz yapıluvını öğrenmekniñ nazariy esasları belgilenmegen, söz yapıcı morfemalarnıñ terkibi, manaları ve özellikleri aqqında mesele soñuna qadar çezilmegen desek, yañlışmamız.

Söz yapıluvını öğrenüvde sistemli yanaşmanıñ qullanuvı tek söz yapıluvınıñ murekkep (kompleksli) birlemlerniñ talil etilmesi değil de, ayrı yapma söz de talil etilmesini nazarda tuta.

Yapma sözler (yani türlü usullar ile – affiksleme söz qoşulması konversiya v.b. yapılğan sözlerni hepisi) tilni leksik terkinde körümlü yer almaqtalar. İlerileyici tillerde yapma sözlerniñ sayısı, asıl sözlerniñ sayısına nisbeten, eñ azdan 60 % teşkil ete [4, s. 150].

* Kırım Sanayi ve Pedagoji Universitesi, Simferopol, Qırım, Ukrayna, arslanqiz@yahoo.com / nariye@mail.ru

Yapma sözlerniñ asıl sözlardan farqlayıcı hususiyeti şunda ki, olar ekincil olğanı açıq-aydın körünip tura. Yapma sözlər özleriniñ ilkel (yapıcı) sözlərinen sıqı bağlanıp kelmekteler, yapma ve yapıcı sözlerniñ tamır kısmı aynı ola.

Sinchronik söz yapılıvı sistemasında yapma söz esas yer tuta, o, eñ sade birlemlerden (morfezalardan) teşkil olunıp, daha da murekkep (kompleksli) birlemler (sözlər qorantası, yapma sözlər çifti, yapma sözlər zinciri, yapma sözlər paradigması) terkiybine kire.

Yapma sözlər tilniñ leksik terkiybini zenginleştireler, çevredünyada yañı añlamlarnı adlandırmaq maqsadınan meydanğa ketirileler. Şuniñ içün de ilimniñ ilerilemesi yañı yapma sözlər peyda olmasınen, yañı terminologik sistemalar inkişaf etmesin, yañı dünyabaqışniñ şekillenmesin sıqı bağıdır. Deyik, qırımtatar tilinde olduqça yaqında peyda olğan yañı sözlər bulardır: *adliyeci*, *sulâhsızlanuv*, *gazlaştırmaq*, *plombalamaq*, *saipleştirmek*, *reabilitirmek*, *mutehassislaştırılğan*, *aktuellik*.

Yañı yapma sözlər bir de bir leksik-semantik taqım terkiybine kirip, tilniñ leksik sistemasında belli bir yer alalar: *adliyeci*, *uquqquroyıcı* sözləri 'uquq' tematik gruppasında yer alğanlar. Sade sözlər kibi, yapma sözlər de cumle azası ola bileler, türlü bağılantılarğa (manadaşlıq, qarşımanalılıq v.b.) kireler, çoqmanalı ola bileler. Misal olaraq, *taliliy – analitik*, *aktivlik – faallik*, *içtiçmaiy – sotsial*, *adliyeci – yurist* kibi sözlər manadaşlıq bağılantılarğa kirip, sinonimik çiftlerni teşkil eteler.

Her yapma söz belli bir söz çeşitiniñ azası kibi meydanğa kele ve şu söz çeşitiniñ grammatik belgilerini ala. Meselâ, *saipleştirmek* sözü fiil alâmetlerine maliktir: keçici, tüslene, zaman, meyl, derece şekilleri bar: *saipleştirilgen*, *saipleştirdiñiz*, *saipleştirmeli* v.b.; *adliyeci* sözü 'belli bir zenaat ile oğraşqan' manasındaki isimler sırasına kirgen ve isimler kibi mulkiyet, keliş, sayı, haberlik affikslerinen türlene: *adliyeciden*, *adliyecige*, *adliyeciniñiz*, *adliyeciler*, *adliyecisiñ*.

Söz yapılıvı baqımından sözlerniñ hepisini asıl ve yapma soylarına ayıra bilemiz. Yapma söz – diger söz ile manaca bağı olğan, motivlengen, diger sözden yapılğan sözdür: *bulutlı*, *gecelemek*, *gönüldeş*, *yeşiltim* sözləri *bulut*, *gece*, *gönül*, *yeşil* sözlərinden affiksler vastasınen yapılğanlar. Murekkep sözlər de yapma sözlər sırasına kireler: *ateşköz*, *qoltutmaq*, *subbolgüç*, *sıcaqqanlı*.

Yapma söz eki qısından ibaret bir oluşma kibi talil etilmek mümkün – yapıcı, motivlegen kısım ve söz yapuv vastası, yani

şekilci. Yapma sözniñ manası da yapıcı negizniñ manasından ve şekilciniñ manasından kelip çıqa. Bu munasebetlerni çevredünyadaki nesnelər arasında real (kerçek) munasebetlerniñ aks olunuvı kibi añlata bilemiz: *tuzluq* ‘tuz qoymaq içün bir savut’, *taraq* ‘taramaq içün bir nesne’. Yapma sözlər terkiplerine ve manalarına köre yapıcı sözlərge nisbeten murekkepçe oluşmalardır: *tilşinas*, *sabırsızlıq*, *sırlıköz*, *yolbaşçı*.

Yapma söz hem şekilce, hem manaca yapıcı sözge tabi ola. Şekilce tabi olması yapma sözniñ terkiibinde ya bütün yapıcı söz, ya onıñ negizi ola: **dare** – **dareci**, **duymaq** – **duyğu**, **beş yıl** – **beşyüllüq**. Çoqusı allarda yapma söz yapıcı sözniñ manasını da saqlap kele: *dareci* – ‘dare çalğan adam’, *yengilleşmek* – ‘yengil olmaq’, *beşyüllüq* – ‘beş yılğa qararlaşdırılğan’.

Yapıcı ve yapma sözlər arasında bağlar hem söz yapıluvınıñ murekkep, qıyın ceryanını, hem de barlıqtaki şeyler arasında murekkep alâqalarını aks eteler. Şu sebepten de söz yapuv qanunlarınsannıñ verbal fikir etüvini aks etken til hususiyetleriniñ sayısına kireler; ve söz yapuv bilgisiniñ ilerilemesi yapıcı ve yapma sözlər arasında alâqalarını öğrenmekten başlağan (G.O. Vinokur, V.V. Vinogradov, N.M. Şanskiy, Ye. A. Zemskaya, İ.S. Uluhanov v. b.).

Amma yapma sözniñ manası sadece yapıcı negiz ve şekilciniñ manaları qoşulmasından meydana çıqa, desek, bu pek sadeleştirilgen anlatma olur.

Yapma ve yapıcı sözlər arasında manaca sıqı bağlantı olğanı şubesizdir. Yapma sözlər yapıcı sözləriniñ belli bir leksik-semantik variantı esasında meydana keleler.

F.A. Ganiyev qayd etkenine köre, “birinciden, yapma söz ve yapıcı negiz arasında içerki semantik bağ munasebetleri peyda ola, yani bu birlemler arasında material semantik bağ saqlanıp qala ve, ekinciden, yapma sözniñ semantikasi, yapıcı negizge baqqanda, deñişe” [1, s. 200].

Yapma ve yapıcı sözlər arasında bağlar öğrenilgende, çoqusı allarda olarnıñ arasında semantik alâqalar diqqatqa alınmayıp, mahsus incelenmey. Bu da söz yapıluvı, yapma sözləriniñ mana özellikleri soñuna qadar öğrenilmeyip qalğanınıñ sebebidir. “Yapma ve yapıcı sözlər arasında semantik munasebetler öğrenilmese, tilniñ söz yapıluv sistemasınıñ tasviri de tam olmaz, bir sıra allarda da bozuq olur” [6, s.41].

Türkiy tillerde yapma sözlerniñ manası incelenende, esas diqqat söz yapıcı affiksiniñ umumleştirilgen manasına ayırılı, yapıcı sözniñ (negizniñ) manasına ise çoqusı allarda esapqa alınmay. Tek ayrı bir işlerde (E.V. Sevortian, A.A. Yuldaşev, V. İsengaliyeva, F.A. Ganiyev) yapma sözlər yapıcı negizniñ manasına nisbeten inceleneler. Böyle allarda yapma sözniñ semantikasını kompozitsion şekilde teşkil oluna ve bu mananıñ şekillenmesinde hem affiksler, hem tamırlar türlü derecede iştirak eteler, hem de mana qısımları belli bir fikir etüv neticesinde üstke çıqalar: *yazıcı* 'bediy eserler yazğan bir kimse' *bediy eserler* kısmı fikir etüv neticesinde üstke çıqa. Yani yapma sözniñ manasını "tüşünip tapmaq" kerekligi körüne: *tilci* 'tilbilgisi öğrenmeknen oğraşqan adam', *tutqal* 'yapışabilgen bir şingenlik, eki nesneni, parlanğan, yırtılğan nesnelerni yapıştırmaq için kullanıla'.

Demek, yapma sözniñ semantikasını her vaqıt sadece şu sözni oluştıran qısımlarıñ semantikasından kelip çıqmay, oña diger mana qısımları da qoşula bileler.

Yapma söz manasınıñ bü özelligine turğunlaşma (frazelogiklik) deyler [3; 5]. Demek, yapma sözlerniñ manalarını inceler ekenimiz, bizim vazifemiz onıñ terkibiy qısımları qoşulıp degil de, şu qısımlar biri-birine beraber tesir etkenlerini ve bu tesirniñ çeşitlerini köstermelimiz [2, s. 16]. Yapma sözlerniñ manalarında bir artma qısım peyda ola, bazıda bu artma qısım yapma sözniñ manası için temel ola, bundan ğayrı, yapıcı sözniñ manası içinde bir de bir semantik element yapma sözniñ manası için da temel ola bilir. Buña köre, yapma sözniñ manası yapıcı sözniñ manasından türlü derecede uzaq olması mümkün [3, s. 10].

1. Yapma sözniñ manası yapıcı sözniñ manasından pek uzaqlaşmağanını köre bilemez. Umumiy semantik element yapıcı sözniñ terkibinde buluna, yapma söz ise canlı, işlek söz yapıcı affiksi yardımınen teşkil oluna. Affiks, yapıcı negiznen beraber, yapma sözniñ manasınıñ büyük bir kısmını ifade ete. Amma yapma sözniñ bazı bir semaları üstke çıqmayıp qalalar. Deyik, *-cı/ci/çı/çi* affiksi areket etken şahısını bildire, amma şu areketniñ özelliklerini biz tek duya bilemez: *tütüncü* 'tütün **östüre**', *aşçı* 'aş **pişire**', *tarihçi* 'tarihnı **ögrene**'.

2. Yapma sözniñ terkibi ve manası arasında bayağı bir farq körüne. Umumiy semantik element yapıcı sözniñ içinde saqlı ola, yapma sözniñ şekli onıñ üstke çıqmasına yardım ete. Yapma söz az işletilgen söz yapuv örneği boyunca teşkil oluna. Bunı biz hususan tıs-renk bildirgen sıfatlardan yapılgan sözlerde tapa bilemez. Böyle allarda renk seması yapma söz terkibinde temel sema degil de,

kenar (periferik) sema ola bilir: *aqlamaq* 'kireçnen boyalamaq, sılamaq, şu sırada aq tüske', *sarılıq* 'yuqunçlı hastalıq, onıñnen hastalanğan insanıñ çırayı sarıltım ola', *qızılçıq* 'dağ çalıınıñ yemişi, küzde pişe, qırmızı tüste' ve ilâhre.

3. Yapıcı ve yapma sözlerniñ umumiy semantik elementi yapıcı sözniñ tışında buluna ve yapma sözniñ şekli sözniñ manasını añlamağa yardım etmey. Meselâ, *yaqalamaq* sözü 'bir de bir kimseni yaqasından tutmaq' manasını doğrudan-doğru bildirmey. Bu sözniñ manası 'gizlengen, qıdırılğan bir kimseni tapmaq ve bulunğan yerinden tutup alıp ketmek, hapske almaq'tır. Bu tışqı semalar çağrışımlar esasında meydanğa çıqalar, olarnı tayin etmek qıyın ola: *tındırmaq* 'öldürmek' < *tınmaq* 'susıp qalmaq, tınç olmaq, toqtap qalmaq', *qabaqbaş* 'toñqa, toqal' < *qabaq* 'bir sebze', *baş* 'insan muçesi'.

Körgenimiz kibi, yapma ve yapıcı sözlər arasında semantik munasebetler ince bir şeydir ve yapma sözlər yapıcı sözlerniñ manalarını her vaqıt dos-doğru aks etmeyler, çoq allarda yapma sözlerniñ manası yapıcı sözlerniñ manasından çetleşe ve mecaziy bir renk ala bile.

Yapma sözlerniñ manalarında turğunlaşma olmasından ğayrı, yapma söz yapıcı söz ile diger taraftan da bağılı ola: yapıcı söz çoqmanalı olsa, yapma söz bu manalarını türlüce menimsey. Buniñ da üç çeşitini köstere bilemiz.

1. Tam bağılılıq, yani yapma söz yapıcı sözniñ manalarını hepisini ala: *yaş* – *yaşlıq*, *qart* – *qartlıq*, *şeñ* – *şeñlik*, *güzel* – *güzellik*, *uzun* – *uzunluq*, *qısqa* – *qısqaqlıq*, *yaş* – *yaşarmaq*, *tar* – *tarlaşmaq*, *quyış* – *quyışmaq*, *semiz* – *semirmek* ve başqaları.

2. Tam olmağan bağılılıq, yani yapma sözniñ manasında yapıcı sözniñ hepisi manaları saqlanıp qalmaz: *qara* sözüniñ böyle manalarını köstere bilemiz: 1. 'siyah', 2. 'esmeri', 3. 'qaranlıq', 4. 'kirli', 5. 'ağır', 6. 'kederli', 7. 'yüzsüz', 8. 'suvuq'. Bu sözden yapılğan *qararmaq* sözü ise tek bir qaç manasını menimsey: 1. 'siyah tüsünü almaq', 2. 'esmeri olmaq', 4. 'kirli olmaq'. *Aq* sıfatınıñ böyle manaları bardır: 1. 'beyaz', 2. 'aydın, açıq', 3. 'temiz', 4. 'suçsuz'. Ondan yapılğan *ağarmaq* sözü tek bir manasını alğan 'açıqça tüste olıp qalmaq'.

3. Keñiş bağılılıq, yani yapma söz manasına köre yapıcı sözden daha büyük, keñiş ola, yañı manalar da asıl ete: *sarı* – *sarılıq*

'hastalıq', *qara* – *qaralama* 'ilk', *qart* 'esli-başlı, yaşı büyük bir kimse' – *qartaymaq* 1. 'yaşı büyük olmaq', 2. 'eskirmek' ve başqaları.

Yapma ve yapıcı sözlər arasında semantik ilişkilerniñ öğrenilmesi pek murekkep ve muhim şeydir. Yapma sözniñ manası terkibindeki bütün elementlerini ve olarnı ifade etici vastalarnı belgilev hem talil etüv söz yapıluvını da, leksik semantikasını da tolu derecede öğrenmege, incelemege yardım ete bilir.

Kaynakça

- Ganiyev, F.A., *Tatarskiy Yazık. Problemu İ İssledovaniya.* / F.A. Ganiyev, pod obsş. red. Galiullina K.R. – Kazan 2000, s. 432.
- Kubriakova, Ye. S., "Kognitivnaya lingvistika i problemi kompozitsionnoy semantiki v sfere slovoobrazovaniya", *İzvestiya AN. Seriya Literaturı İ Yazıka*, 2002, tom 61, № 1, ss. 13-24.
- Plotnikova, G.N., *Slovoobrazovatel'naya Sistema Russkogo Yazıka V Aspekte Yeyö Osvoyeniya İnostrantsami*, Avtoref. diss. dok. filol. nauk., Yekaterinburg 1992, s. 36.
- Rol slovoobrazovaniya v formirovanii yazıkovoy kartını mira. /Rol çeloveçeskogo faktora v yazıke: yazık i kartına mira.* – Moskva: Nauka 1988, s. 216 .
- Beloşapkovoy, V.A., (pod. red.) *Sovremennuy Russkiy Yazık.*, Moskva 1988. s. 347.
- Şıršov, İ.A., *Tipı Slovoobrazovatel'noy Motivirovannosti*, Filologičeskiye Nauki, 1995, № 1, ss. 41-54.